

De levenskracht der bevolking

Sociale en demografische kwesties
in de Lage Landen
tijdens het interbellum

Jan Kok en Jan Van Bavel (red.)

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

© 2010 Universitaire Pers Leuven / Presses Universitaires de Louvain /
Leuven University Press, Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (Belgium)

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets van deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 90 5867 789 1
D / 2010 / 1869 / 10
NUR : 757

Omslagontwerp: Jurgen Leemans
Layout: Friedemann bvba, Hasselt

Inhoud

Inleiding - “De levenskracht der bevolking”. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum <i>Jan Van Bavel & Jan Kok</i>	9
Deel 1 - Oorzaken van de economische depressie	
Europa en de wereldeconomie in het interbellum <i>Erik Buyst</i>	25
Neutraliteit in de Eerste Wereldoorlog en de economische gevolgen in de jaren twintig en dertig <i>Hein A.M. Klemann</i>	49
De demografische component in de economische crisis van de jaren dertig: een correctie op het bestaande beeld <i>J.W. Drukker</i>	79
Deel 2 - Geboortebeperking en het risico van ontvolking	
Tussen crisis en verzuiling: regionale verschillen in vruchtbaarheid in Nederland tijdens het interbellum <i>Hans Knippenberg & Sjoerd de Vos</i>	109
Kleine boeren en grote gezinnen in crisistijd (1920-1970) - een nieuwe these <i>Paul M.M. Klep</i>	141
Uitstel en afstel van ouderschap tijdens het interbellum in Nederland <i>Jan Van Bavel & Jan Kok</i>	197
“Miskenning van de kinderzegen” - Kleine gezinnen en kinderloosheid tijdens het interbellum in België <i>Jan Van Bavel & Anneleen Baerts</i>	229

Deel 3 De strijd tegen degeneratie en losbandigheid

- Voedingsleer op zoek naar het ideale menu voor
arbeidersgezinnen in België tussen 1900 en 1940
Peter Scholliers 255
- Op het breukvlak van individu en gemeenschap. Europese
sociaaldemocraten en een 'brave new world' in de twintigste eeuw
Leo Lucassen 285
- 'De onbewoonbare krotten zijn etterende middens waar al de
ziekten van het sociaal korps gisten.' De kruistocht tegen de
krotwoningen in het interbellum
Patricia Van den Eeckhout 321
- Los van God, gezin en natie. Problematisering en criminalisering
van ongeoorloofde seks van jonge vrouwen in de vroege
twintigste eeuw
Margo De Koster 355
- "Ik heb geen man!" Celibaat en echtscheiding tijdens het
interbellum, vertogen en praktijken
Leen Van Molle 385
- Immigratie(beleid) in België tijdens het interbellum,
kansen benutten of gevaar weren?
Frank Caestecker 415

“De levenskracht der bevolking”

Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum

JAN VAN BAVEL EN JAN KOK

De periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog (1919-1939) was een periode van intense maatschappelijke spanningen. De moderniteit was in een kruisversnelling gekomen en riep tegengestelde reacties op, gaande van radicale omarming tot reactionaire verwerping. Politieke democratisering botste op antidemocratische reacties. Moderniserings- en individualiseringstendensen in het huwelijks- en gezinsleven lokten fundamentele antimoderne kritieken uit. Ongekende economische groei koerste naar oververhitting en naar een zware crash. Secularisering versterkte de verzuiling en ontlokte pleidooien voor godsdienstig reveil. Alles veranderde ook zo razendsnel. Vele geschriften uit die tijd getuigen van angst en onzekerheid voor het onbekende: ‘Waar gaan we naartoe?’ Gaandeweg leken reactionaire stemmen de boventoon te gaan voeren. Het uitbreken van de economische crisis eind 1929 had daar misschien voor een deel de hand in, maar afkeer en afkeur van de moderne tijden was er voordien ook al volop – al lang voor het uitbreken van de Grote Oorlog.

De maatschappelijke spanningen kwamen scherp tot uiting in de politiek, getuige onder andere de doorbraak van nazisme en fascisme. Maar ook op het vlak van bevolking en gezin was er veel actie en reactie. Tijdens het interbellum woedde zowat overal in de westerse wereld een debat over ‘de bevolkingskwestie’. Een aantal demografische evoluties werden in brede kringen gelezen als een teken aan de wand dat het met de westerse cultuur de verkeerde kant uitging. De waarden en normen van de westerse beschaving dreigden onderuit te gaan, en nergens kon je dat volgens sommigen beter zien dan in de miserabele toestand van wat de hoeksteen van de samenleving hoort te zijn. De belangrijkste thema’s in het debat uit die tijd staan ook vandaag (opnieuw) op de maatschappelijke agenda: lage vruchtbaarheid, vergrijzing en internationale migratie. Hoewel de termen die tijdens het interbellum gebruikt werden vandaag vaak archaisch en moralistisch aandoen, is de kern van het maatschappelijke en politieke debat soms verrassend actueel.

Vele politici en intellectuelen vreesden vooral voor een nijpende overbevolking: als gevolg van de sterftedaling was de bevolkingsomvang in de meeste Europese landen immers nog sterk aan het groeien. Naar de smaak van de Spaanse intellectueel José Ortega y Gasset liet die sterke demografische groei zich al te letterlijk aan den lijve voelen in de vorm van ‘ontzaglijke opeenhopingen van menselijke wezens’ en Europa dreigde te worden tot ‘een gevangenis waarin veel meer gevangenen opgehoopt zijn dan er in kunnen’ (Ortega y Gasset, 1937 [1958]: 38-39). Door de combinatie met een algemene stijging van het materiële levenspeil werd de beschaafde burger echt overal met ‘het feit der *volte*’ geconfronteerd:

“De steden zijn vol mensen. De huizen, vol bewoners. De hotels, vol gasten. De treinen, vol reizigers. De café’s, vol klanten. De straten, vol voorbijgangers. De wachtkamers der beroemde geneesheren, vol zieken. De theaters, als de voorstelling niet op een ongelegen uur is, vol toeschouwers. De badplaatsen, vol badgasten. Hetgeen vroeger nooit een moeilijkheid was, is dit thans bijna onophoudelijk: een plaats vinden” (Ortega y Gasset, 1937 [1958]: 52).

Specialisten – met name demografen – wezen er echter op dat die groei tijdens het interbellum in de meeste gevallen enkel nog te wijten was aan demografische traagheid en dat er bevolkingskrimp zat aan te komen (bv. Landry, 1934; Carr-Saunders, 1936). De vruchtbaarheidscijfers waren immers in heel wat Europese landen gedurende langere tijd (zo’n tien tot twintig jaar) onder het vervangingsniveau gedoken. Dat impliceerde dat de bevolking op termijn zou gaan krimpen – tenminste: als migratie buiten beschouwing werd gelaten. Daarop kwam vanuit vele hoeken reactie tegen wat ‘de neomalthusiaanse plaag’ van de te kleine gezinnen genoemd werd. Het tij moest wordendringend gekeerd: tegen de alomtegenwoordige trend van het steeds verdergaande individualisme moesten mensen er toe worden aangezet om weer meer kinderen te krijgen. Ook in Nederland en België woedde dit debat tijdens het interbellum (zie Huys, 1974 voor een geannoteerde bibliografie van het bevolkingsdebat in Nederland; De Gans, 1999). Zo legde Kastein (1938) uit hoe het voorheen dreigende probleem van overbevolking aan het keren was in een probleem van onderbevolking, en dat het gewenst zou zijn dat elk Nederlands echtpaar ten minste drie kinderen zou grootbrengen tot boven de leeftijd van vijf jaar. In België publiceerde de Brusselse filosoof en socioloog Dupréel (1928) een antimalthusiaans essay waarin hij argumenteert dat bevolkingsgroei een belangrijke motor was van maatschappelijke vooruitgang (zie ook de Engelse vertaling van de inleiding van het essay in *Population and Development Review* vol.8 (1982),

nr.4). Vulhopp (1932) berekende dat de bevolking van België – meer dan acht miljoen mensen in 1930 – bij de toen geldende demografische parameters tegen 2030 zou krimpen tot een schamele 3,7 miljoen inwoners, zoals bij het ontstaan van België in 1830. Een pronatalistisch gezinsbeleid drong zich dan ook op (Vulhopp, 1929; Fallon, 1934). Sanders (1929) schreef dat Nederland in 2009 mogelijk 15,5 miljoen inwoners zou kunnen tellen: een bewering die verrassend dicht bij de waarheid van 16,5 miljoen inwoners ligt.

Illustratie 1: *La population Belge en 1830, en 1930, en 2030.*
(Bron: Fallon (1934: 20))

“Te weinig kinderen! Te veel ouderlingen!”, titelde *De Bond*, het maandblad van de Bond der talrijke gezinnen van België in februari 1928. Door lage vruchtbaarheid dreigde immers niet alleen de ontvolking. Ook de vergrijzing dreigde door dalende geboorte- en sterftecijfers de levenskracht van de bevolking te ondergraven. Ook toen vreesde men voor de economische gevolgen van bevolkingskrimp en vergrijzing (zie bv. Fallon, 1934; Idenburg, 1937; 1938; Methorst, 1938). Met name de toename van de ‘verzorgingsindex’, de verhouding tussen het aantal verzorgden en het aantal werkers zorgde voor een grote econo-

mische uitdaging. Terwijl in tijden van vergrijzing het aandeel jonge werkers in de bevolking verhoogd zou moeten worden, worden er in werkelijkheid door het langer schoollopen meer jeugdigen uit het productieproces gestoten, aldus Neurdenburg (1934). Zou de arbeidsmarkt door dit alles niet te zeer afhankelijk worden van de immigratie van vreemdelingen? En, typisch voor het heersende raciale denken van die tijd: moeten we dan niet vrezen voor de aantasting van het westerse bloed en, meer nog, voor een achteruitgang van de sociale situatie in het Westen (zie bv. Landry, 1934: 72-74)? In dezelfde sfeer lagen ook de denkbeelden van de eugenetica: lag het vruchtbaarheidscijfer van de verstandelijk, moreel en economisch minder bedeelde niet een stuk hoger dan dat van de geschoolde en gegoede klassen? En zou dat dan niet leiden tot moreel en maatschappelijk verval?

Volgens Bock en Thane (1991) vloeiden vele sociale maatregelen, die nationale overheden overal in Europa namen, voort uit de bekommernis van de bewindvoerders en hun raadgevers om de kwantiteit en de kwaliteit van de bevolking. In dat verband wezen de nationale elites met name de vrouwen op hun grote verantwoordelijkheden. Het was en bleef in de eerste plaats hún verantwoordelijkheid om te zorgen voor proper gewassen, gezond gevoede, welgemaakte én voldoende kinderen.

Deze bundel onderzoekssessays komt voort uit een studiedag waarop Nederlandse en Vlaamse historici, sociologen, economen en demografen een reeks thema's onder de loep namen die cirkelen rond 'volk', huwelijk en gezin, leven en dood tijdens het interbellum. Ze doen dat vanuit actuele invalshoeken, met verrassende bronnen en originele methoden. Er is ook ruim aandacht voor de sociaaleconomische en politieke context van deze periode.

Het boek opent met een overzicht door Erik Buyst van de economische ontwikkelingen in Europa, die ook toen al niet los konden worden gezien van de ontwikkelingen in de rest van de wereld. Net als vandaag was er een grote onderlinge afhankelijkheid tussen de grote economische zones in de wereld, ook al liepen de communicatiestromen toen nog een stuk trager dan heden ten dage. Op sommige vlakken zijn de gelijkenissen met de financiële crisis van eind 2008 ronduit frapperend. Tijdens de jaren 1920 kenden de aandelenmarkten historische koersstijgingen. De banken droegen ijverig bij aan de financiering van de economische groei maar hielden onvoldoende rekening met de risico's. Er werden ondoorzichtige driehoeksverhoudingen van kredietverlening en schuldaflossing opgezet, die een onhoudbare spiraal van kredieten op gang brachten en de stabiliteit van het internationale financiële systeem ondergroe-

ven. Zo leenden de Verenigde Staten geld aan Duitsland, die dat geld gebruikte om herstelbetalingen te doen aan de Europese geallieerden, die dat op hun beurt gebruikten om hun eigen schulden aan de Verenigde Staten af te lossen. Buyst laat verder zien hoe protectionisme en een gebrek aan internationale samenwerking in de jaren 1930 niet alleen bijdroegen tot een algehele instorting van de economie maar vervolgens ook het herstel in de weg stonden.

Hein Klemann laat zien dat de Nederlandse economie met handen en voeten gebonden bleef aan de Duitse economie. De Eerste Wereldoorlog bracht Nederland in een isolement en gaf daarmee de aanzet tot de opbouw van belangrijke basisindustrieën (steenkolenmijnbouw, ijzer- en staalindustrie en chemie). De Nederlandse economie bleef echter zeer afhankelijk van de uit- en doorvoer naar Duitsland. De opleving van Duitsland na 1924 deed dan ook de Nederlandse economie met sprongen vooruitgaan. De economische val van Duitsland na 1929 en vooral het door de nazi's met kracht doorgevoerde beleid van economische autarkie stortten de Nederlandse economie langdurig in het slop.

In dit boek zijn zowel meer cijfermatig georiënteerde bijdragen te vinden als stukken die vooral een bepaald vertoog trachten te ontrafelen. Het is ons een bijzonder genoegen om die twee onderzoekstradities, die zich al te vaak in aparte werelden schuilhouden, in één bundel samen te brengen. De 'levenskracht van de bevolking', zoals die tijdens het interbellum bediscussieerd werd, had twee dimensies: een kwantitatieve en een kwalitatieve. Wellicht niet toevallig richten de statistisch georiënteerde bijdragen zich eerder op de kwantitatieve dimensie, terwijl de stukken die vertogen onder de loep nemen vooral de zorg om de kwaliteit van de bevolking als onderwerp hebben.

GEBOORTEBEPERKING EN HET RISICO VAN ONTVOLKING

Op het vlak van zorgen om de bevolkingsomvang was er tijdens het interbellum een groot verschil tussen Nederland en België. België liep in Europa mee vooraan in het middenpeloton van landen waar de vruchtbaarheid relatief vroeg (pakweg vanaf de jaren 1870) begon te dalen, al was die positie exclusief te wijten aan het vroege toepassen van geboortebeperking in het zuidelijke, Franstalige deel van het land. Nederland bleef daarentegen in vergelijking met de buurlanden vrij lang een hoog vruchtbaarheidspeil aanhouden, waardoor ontvolking en vergrijzing er minder prangend op de politieke agenda stonden. Ook in Nederland waren er echter aanzienlijke regionale verschillen in het vruchtbaarheidspeil. Hans Knippenberg en Sjoerd de Vos tonen hoe de regionale verschillen tussen

1920 en 1930 nog licht toenamen en proberen zicht te krijgen op de achterliggende oorzaken. Hoewel de economische crisis een beperkt negatief effect lijkt te hebben gehad, argumenteren zij dat voor het niveau en de daling van de vruchtbaarheid tijdens het interbellum de verzuiling vele malen belangrijker was dan de economische crisis: in gemeenten en regio's waar de katholieke en protestantse zuilen het sterkst stonden, daalde de vruchtbaarheid doorgaans het minst. De verzuiling speelt volgens Knippenberg en de Vos geen tweederangsrol; het is volgens deze auteurs niet zo dat deze politiek-culturele factor pas op het toneel verschijnt nadat de 'harde' economische werkelijkheid daartoe gemotiveerd heeft. De politiek-godsdienstige constellatie van Nederland was op zichzelf een motiverende factor: de bijzondere situatie een godsdienstige minderheid in een proces van machtsverwerving te zijn motiveerde katholieken en gereformeerden tot het krijgen van relatief veel kinderen.

Volgens Jan Willem Drukker lag in dat laatste zelfs de oorzaak voor de relatief lange duur van de Depressie in Nederland. De door het confessioneel pronatalisme gestimuleerde hoge nataliteit en de daardoor vertraagde vruchtbaarheidstransitie van Nederland zouden volgens hem het aanbod van arbeid hoog hebben opgestuwd en er voor gezorgd hebben dat, ten opzichte van bijvoorbeeld België, de werkloosheid vanaf het midden van de jaren dertig zo hoog bleef.

Paul Klep heeft een hele andere visie op de verhouding tussen culturele en economische factoren in de verklaring van de ontwikkeling van het kindertal in het interbellum. Hij ziet de vertogen rond gezin en godsdienst eerder als het culturele vernis waaronder werkelijk doorslaggevende ontwikkelingen aan de gang waren. De 'harde', economische ontwikkeling die er werkelijk toe doet, aldus Klep, is de overgang van een familiale-productie-economie ('family economy') naar een familiale-consumptie-economie ('family consumer economy'). Die overgang ondergroef elk economisch belang van het hebben van een groot gezin. In het zuiden van Nederland verliep de overgang trager als gevolg van een meer egalitair toegepast erfrecht (met meer gelijke boedelverdeling dan *de facto* het geval was in het noorden van Nederland). Vandaar het hogere niveau van de vruchtbaarheid in het zuiden en de latere transitie. Godsdienst speelde hooguit een rol om het traditionele grote boerengezin te legitimeren. Kleps interessante voorstel om de demografische transitie te gaan bezien vanuit regionale verschillen in de rurale *family economy* verdient nadere toetsing op het microniveau van individuele huishoudens.

In hun bijdrage werken Jan Van Bavel en Jan Kok juist op dat microniveau. Zij stellen vast dat religie, los van de sociaaleconomische positie van de onderzochte Nederlandse koppels, een heel belangrijke invloed uitoefende op de fertiliteit. Zij concentreren zich op het krijgen van geen of slechts één kind. Mensen met een eerder liberale of vrijzinnige godsdienstige overtuiging hadden daar een duidelijk hogere kans op. Van belang was ook de sociale klasse, waarbij de witte boorden uit de middenklasse vaker kinderloos bleven of slechts één kind kregen dan de professionele elite. Er zijn minder aanwijzingen dat de economische crisis een belangrijke rol speelde. Wel is het zo dat mannen zonder geregistreerd beroep het vaakst kinderloos bleven, maar het is niet duidelijk of dit een uiting is van economische onzekerheid als gevolg van de economische crisis. Het regionale percentage werklozen in 1933 had geen of nauwelijks invloed op de vruchtbaarheid, maar een grondiger test van de invloed van de crisis zou zijn het combineren van tijdreeksen van indicatoren voor de economische conjunctuur met intervallen tussen geboorten of tussen huwelijk en de komst van het eerste kind.

Dat het belang van de godsdienstige gezindte buiten kijf staat, bevestigt ook de bijdrage van Jan Van Bavel en Anneleen Baerts over kinderloosheid en kleine gezinnen in België. In navolging van eerder werk van Ron Lesthaeghe wordt de secularisering in België gemeten aan de hand van het percentage stemmen voor niet-confessionele partijen in de arrondissementen bij de eerste verkiezingen met algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen in 1919. Hoe méér stemmen voor niet-(en anti)katholieke partijen, hoe hoger het percentage kinderloze gezinnen en gezinnen met slechts één kind en hoe lager het percentage gezinnen met drie of meer kinderen. De werkloosheid in 1930 had geen aantoonbare invloed. Overigens betwist Paul Klep in zijn bijdrage dat het percentage stemmen voor niet-katholieke partijen een geldige indicator is van secularisering. Hij ziet dat percentage veeleer 'als een goede benaderende maat voor het ontbreken van coöperatieve gezinsarbeid en kapitaalvorming met evenredige transmissie'.

DE STRIJD TEGEN DEGENERATIE EN LOSBANDIGHEID

Tot zover de 'kwantiteit'. Tijdens het interbellum maakte men zich tegelijkertijd grote zorgen over de kwaliteit van de bevolking, en die kwaliteit begint bij een goede voeding. Maar wat is een 'goede voeding'? Het hoofdstuk van Peter Scholliers brengt een boeiende analyse van een omslag in de voedingsdeskundige geschriften uit de eerste decennia van de twintigste eeuw. De ommekeer

ging van een bekommernis over 'voldoende' voeding naar de zorg om 'gezonde' voeding. Scholliers geeft ook aanzetten tot een verklaring van die omslag, namelijk de angst bij de burgerij voor ongecontroleerde consumptie bij de lagere sociale klassen. De analyse illustreert ook mooi de verwetenschappelijking van het beroep van huisvrouw en de centrale rol die het werd toebedeeld in het behouden van de levens- en werkkracht van de bevolking.

Het verhogen van de levens- en werkkracht van de bevolking was ook de zorg van eugenetica: de stroming die de kwaliteit van het menselijke 'ras' of de bevolking wilde verbeteren door ervoor te zorgen dat de 'zwakken' zich minder zouden voortplanten en de 'sterken' méér. Aan de basis van de eugenetische bezorgdheid lag de observatie van het tegendeel, namelijk dat de als minder begaafd en weinig productief beschouwde delen van de bevolking zich juist sterker voortplantten dan de productieve arbeiders en de intellectuele elite, die in grote mate aan geboortebeperving deed. Het gevolg, zo vreesde de eugenisten, zou een degeneratie van de kwaliteit van de bevolking zijn. In deze periode maakte de eugenetica in brede intellectuele kringen opgang, lang niet alleen in nazi-Duitsland en zelfs lang niet alleen aan de rechterkant van het politieke spectrum. Leo Lucassen beschrijft hoe onder meer in Zweden de sociaaldemocraten eugenetisch geïnspireerde sterilisatiewetten invoerden in 1935. Als gevolg van die wetgeving werden naar schatting 63.000 Zweedse echtparen onvruchtbaar gemaakt, vooral degenen die werden gebrandmerkt als onproductief en als dusdanig ondermijnend voor de welvaartsstaat. De vraag die Lucassen aanpakt is waarom sociaaldemocraten niet in alle Europese landen (bijvoorbeeld niet in Nederland en België) tot dergelijke eugenetische maatregelen overgingen. De meest waarschijnlijke hypothese die uit zijn analyse naar voren komt, is dat het samenhangt met verschillende Europese visies op de verzorgingsstaat bij de sociaaldemocraten: in landen waar een communautair-organische visie domineerde (zoals in Zweden), maakten eugenetisch geïnspireerde maatregelen meer kans dan in landen waar de klassenstrijd scherper op de voorgrond stond (zoals in het Verenigd Koninkrijk).

Mogelijk vormt de eugenetische kwestie een extreme manifestatie van een algemenere contradictie in het sociale beleid zoals dat bij revisionistisch ingestelde sociaaldemocraten naar voren komt. Patricia Van den Eeckhout legt in haar bijdrage over de strijd tegen de krotwoningen in België duidelijk de vinger op de wonde: er is een innerlijke tegenstrijdigheid in het discours rond het sociale beleid ten aanzien van de onderklasse. Deze contradictie lijkt een chronische eigenschap van vele vormen van sociaal beleid, ook vandaag nog. Dezelfde sociale

groepen worden door de elite immers tegelijkertijd als oorzaak en als slachtoffer van een miserabele situatie geportretteerd. Een 'harde hand' lijkt immers niet gepast voor wie eigenlijk het slachtoffer is van maatschappelijke wantoestanden, en kan die wantoestanden zelfs verergeren. Anderzijds dreigt een behulpzame, 'zachte hand' voor de slachtoffers uit te draaien op 'profitariaat' langs de kant van mensen die wegens hun onverantwoordelijk gedrag als oorzaak gezien worden van hun eigen miserie. De elite poogde uit deze paradox te geraken door het categoriseren van 'goede' versus 'slechte' armen en vervolgens de tweede categorie hetzij te heropvoeden, hetzij zo nodig te isoleren om 'besmettingsgevaar' te vermijden (zie ook Dercksen & Verplanke, 1987). De voorstelling van het probleem van de krotwoningen vertolkte een diepgaande malaise ten aanzien van de moderne, verstedelijkte samenleving met alles wat daar volgens de critici van de moderniteit bijhoort: de ontbinding van het gezin, het verlies aan zelfdiscipline, de toenemende genotzucht, de morele en fysieke degeneratie. Krotwoningen vormden een uitvergroting van de krachten die de moderne maatschappij bedreigden en boezemden als zodanig de intellectuele elite zowel angst en afkeer als fascinatie in. Fallon (1934) schilderde de toekomstige bevolking van België in zijn geheel trouwens af als een vervallen krot, enkel te vermijden door een groter kindertal.

In haar studie over de geschiedenis van het huwelijk heeft Stephanie Coontz (2005) het interbellum gekenschetst als een periode van 'containment' of indamming van als onafwendbaar geziene ontwikkelingen. Zo werd de nieuwe waardering voor seksualiteit geaccepteerd, maar tegelijkertijd gericht op de verbetering van het huwelijk. Alternatieven voor het huwelijk moesten zoveel mogelijk worden afgesneden. De bijdragen van Margo De Koster en Leen Van Molle richten zich op twee categorieën van vrouwen met alternatieve levenslopen, die werden gezien als maatschappelijk 'suboptimaal' tot 'onaangepast'. Leen Van Molle heeft het over de alleenstaande vrouwen. Terwijl hun aantal sinds de late negentiende eeuw aan het afnemen was, zwol het problematiserend vertoog over deze groep tijdens het interbellum juist aan. Een deel van de verklaring voor deze contradictie is precies dat men zich almaar meer zorgen maakte over de daling van het geboortecijfer. In die zin waren alleenstaande, niet reproductieve vrouwen dus 'onproductief' voor de levenskracht van de bevolking. Ook al was hun aantal slinkend, ze waren nog steeds te talrijk want het was alle hens aan dek voor het overleven van de natie. Net als in het discours rond de krotbewoners maakte de intellectuele elite ook bij de alleenstaande vrouwen een onderscheid tussen allerlei categorieën van respectabele versus verwerpelijke al-

leenstaande vrouwen. Slechts sommige auteurs legden de verantwoordelijkheid voor het 'probleem' van de alleenstaande vrouwen ten dele ook bij (alleenstaande) mannen – die te weinig initiatief zouden vertonen. Deze dubbele moraal geldt des te sterker als het terrein van de seksualiteit betreden wordt, zo blijkt uit de analyse van Margo De Koster. Haar bijdrage gaat over de problematisering en het strafbaar stellen van afwijkend seksueel gedrag van jongeren, lees: meisjes. Onder meer de toename van de bewegingsvrijheid van jonge loonarbeiders, met meer vrije tijd en een besteedbaar inkomen, creëerde allerhande zedelijkheidsrisico's waaraan wettelijk paal en perk moest worden gesteld. Terwijl uitgaan in bioscopen en balzalen voor jongens als een rebelse maar verder eerder normale uiting van een nieuwe jongerencultuur werd getolereerd, bracht men dit voor meisjes rechtstreeks in verband met losbandigheid, normvervaging en zedelijk verval. Artsen, psychiaters, criminologen en sociologen koppelden de seksualiteitsbeleving van jonge vrouwen aan risico's van prostitutie, geslachtsziekten, geestesziekte, degeneratie, criminaliteit en, ook hier weer, denataliteit. Daarom moest de overheid de jonge vrouwen beschermen, desnoods tegen zichzelf.

MIGRANTEN: GEWENST EN GEVREESD

Het spanningsveld tussen economische en demografische trends enerzijds, de zorg om de kracht van het 'eigen volk' anderzijds, vinden we zeker ook terug op het vlak van de migratie. In zijn hoofdstuk schetst Frank Caestecker hoe vlak na de Eerste Wereldoorlog een einde kwam aan het vrije verkeer van mensen, dat tot de oorlog had bestaan. De nieuwe visumbepalingen waren een reactie op de politieke onrusten, die in Rusland al tot een grote omwenteling hadden geleid. Naarmate de economie aantrok, werden de maatregelen versoepeld. De economische behoeften gaven wat migratie betreft de doorslag. De deur stond open voor mijnwerkers en dienstbodes, die niet in eigen land gerekruteerd konden worden. Maar de tegenkrachten in de vorm van xenofobie deden zich ook gelden, blijkens onder andere de hetze tegen de Italiaanse 'syfilismannen', die het Limburgse volk bedreigden. Overigens werd in het Nederlandse Limburg juist gevreesd voor de aantasting van het katholieke karakter van de streek door de komst van protestantse (Duitse) mijnwerkers (Obdeijn & Schrover, 2008: 164). Vanaf het begin van de jaren 30 werd de roep om bescherming van de eigen arbeidsmarkt steeds luider en werden in België en Nederland hoge barrières opgeworpen tegen arbeidsmigranten en uiteindelijk, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, ook tegen de stroom vluchtelingen uit het oosten.

BESLUIT

De ‘bevolkingskwestie’ zoals die tijdens het interbellum op de agenda stond van sociale wetenschappers, kerkelijk leiders en politici, was de resultante van krachten die zowel op lange als korte termijn werkzaam waren. Op de lange termijn was er de breedgedeelde onrust over de modernisering die vanaf het einde van de negentiende eeuw op allerlei terreinen zichtbaar was en die knaagde aan de vertrouwde fundamenten van de samenleving: huwelijk, religie, traditionele man-vrouwverhoudingen en ‘natuurlijke’ standsverschillen. Overheid, kerken en tal van organisaties hielden zich, zowel in Nederland als in België, bezig met het bestrijden van de uitwassen van de modernisering door volksopvoedings- en zedelijkheids campagnes. In het interbellum lijken zowel ‘moderniseringstendenzen’ als de reacties daarop in een stroomversnelling te raken. Binnen het huwelijk werd steeds vaker geboortebeperking toegepast terwijl buiten het huwelijk een losse seksuele moraal de aandacht trok. De vertrouwde kaders van sociale controle vielen weg: steeds meer mensen keerden zich af van de kerken. De angsten over de kwaliteit en de kwantiteit van de bevolking zijn in de vertogen en debatten terug te vinden. Die angsten werden gevoed door de zorg om het voortbestaan van de natie omdat een herhaling van de Eerste Wereldoorlog niet kon worden uitgesloten. De langdurige economische crisis die in 1929 werd ingezet, versterkte de behoefte om het ‘eigen volk’ te beschermen tegen vreemden. Het vertoog over de levenskracht van het volk werd steeds luider. Zo gezien heeft de crisis vooral een indirect gevolg gehad op demografie. We hebben immers maar weinig directe effecten gezien – zo bleek de impact van werkloosheid op het kindertal gering. De door de crisis aangewakkerde angsten hebben wel op allerlei manieren doorgewerkt, bijvoorbeeld via wetgeving (tegen immigratie, voor heropvoeding van onmaatschappelijken) en vertogen (tegen de krotbewoners, ongehuwde moeders, alleenstaanden en kinderlozen).

De ontwikkelingen in Nederland en België in het interbellum liepen in een aantal opzichten parallel. Zo zien we in beide landen een toenemende bezorgdheid om het gedrag, zeker ook in seksueel opzicht, van de lagere klassen, die kennelijk zichtbaarder en bedreigender werden. Maar de *social engineering* bleef in beide landen beperkt tot opvoeding(sadviezen), de aanpak van krotwoningen, herhuisvesting van ‘onmaatschappelijken’ (Nederland) en wetgeving tegen onzedelijkheid. We zien een soortgelijke golfbeweging van aanvankelijke liberalisering en (vanaf het begin van de jaren dertig) indamming waar het gaat om de immigratie. Toch bleven er grote verschillen tussen beide landen. In België

was de bezorgdheid om het dalende kindertal groter en gegronder dan in Nederland, waar de trend van de gezinsverkleining nauwelijks aan de oppervlakte kwam. In Nederland bleef de godsdienstige verdeeldheid een grote rol spelen in het aanjagen van de vruchtbaarheid. Dat de precieze rol van religie ten opzichte van sociale en regionale factoren hierin nog steeds omstreden is, bewijzen nog eens de Nederlandse bijdragen aan deze bundel.

In de internationale literatuur over bevolkingsproblematiek in het interbellum wordt steeds zichtbaarder hoezeer de zorg om de lage vruchtbaarheid een *issue* was voor denkers en partijen in het hele politieke spectrum, van conservatief tot socialistisch. Daarbij hing het in elk land van de politieke constellatie af of en in hoeverre pronatalisme daadwerkelijk in bevolkingspolitiek werd vertaald en in hoeverre (zoals in Zweden) dit zelfs mogelijk was in combinatie met neomalthusiaanse geboortebeperving (Winter, 1989). Toch realiseert men zich momenteel ook dat naast een overheersend vertoog over bevolkingsdaling er steeds ook aandacht is geweest voor een dreigende overbevolking, die weer gepaard ging met discussies over (e)migratie. Gepleit wordt om niet alle aandacht te richten op de vruchtbaarheidskant van de demografie, maar meer de breedte op te zoeken (Bashford, 2007). Dit boek komt aan deze behoefte tegemoet. Wat in de literatuur nog nauwelijks gebeurt, en waar wij hier een aanzet geven, is om zowel te kijken naar de zorgen, vertogen en debatten als naar de empirische kant: hoe sterk daalde die vruchtbaarheid en waarom? Hoe verhiel de achteruitgang van het kindertal zich tot het vertoog richting alleenstaande vrouwen? Hoe sterk was die immigratie en hoe houdt dat verband met beleidsmaatregelen? In het bestek van deze bundel kon dit echter niet op alle thema's even systematisch gebeuren. We hopen dan ook dat de aanzetten die we hier geven uitnodigen tot nader onderzoek. Aan de Nederlandse kant verdient de interessante combinatie van debatten over zowel de overbevolking als daling van het kindertal meer aandacht in het licht van de statistische feiten die we boven water hebben gekregen. Aan de Belgische kant zouden de vertogen rond bijvoorbeeld de krotwoningen en ongehuwde moeders gekoppeld kunnen worden aan cijfermatige gegevens, om te zien of en met welke 'vertraging' de publieke opinie en wetenschappers reageerden op demografische ontwikkelingen. We hopen ook dat de systematische vergelijking tussen Nederland en België voortgezet kan worden, omdat we nog steeds niet precies hebben kunnen vaststellen wat de relatieve betekenis is geweest van religie, wetgeving en sociaal-economische omstandigheden op zowel demografisch gedrag als de perceptie daarvan. Met deze vergelijking zouden

de Lage Landen de kennis over de demografie van het Interbellum aanzienlijk kunnen verrijken (Ipsen 1998, p.591).

DANKWOORD

Dit boek is een product van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap voor Historische Demografie, die gesubsidieerd wordt door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO-Vlaanderen). Bij de redactie van deze bundel konden wij rekenen op het advies van Koen Matthijs en Frans van Poppel. Aan het einde van rit heeft Margot Van Baelen alle teksten nog eens zorgvuldig nagekeken. We zijn hen daar uitermate dankbaar voor. Verder danken we ook het bestuur van de Vlaamse Vereniging voor Demografie en van het Nederlandse N.W. Posthumus Instituut die de studiedag in het Brusselse Flageygebouw financieel mee mogelijk maakten. In dat prachtige gebouw uit het interbellum (ontworpen in 1933 en opgeleverd in 1938) werden de fundamenten voor de volgende hoofdstukken gelegd.

LITERATUUR

- Bashford, A. (2007). Nation, empire, globe: the spaces of population debate in the interwar years. *Comparative Studies in Society and History*, 49(1), 170-201.
- Bock, G., & Thane, P. (1991). Introduction. In: G. Bock, & P. Thane (eds.), *Maternity and gender policies. Women and the rise of the European welfare states, 1880s-1950s* (pp. 1-20). London: Routledge.
- Carr-Saunders, A. M. (1936). *World population. Past growth and present trends*. Oxford: Clarendon Press.
- Coontz, S. (2005). *Marriage, a history. How love conquered marriage* (New York: Penguin).
- Dercksen, A., & Verplanke, L. (1987). *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*. Amsterdam / Meppel: Boom.
- de Gans, H. A. (1999). *Population forecasting 1895-1945. The transition to modernity* (European Studies of Population). Dordrecht: Kluwer/EAPS.
- Dupréel, E. (1928). *Deux essais sur le progrès*. Bruxelles: Maurice Lamertin.
- Fallon, V. (1934). *La population belge et son avenir*. Bruxelles: Ligue des familles nombreuses de Belgique.

- Huys, H. W. J. M. (1974). *De bevolkingsontwikkeling in Nederland 1929-1940* (Intern rapport n° 2). Voorburg: Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut.
- Idenburg, Ph. J. (1937). Het economisch leven in verband met den bevolkingsopbouw. In: *De economische en sociale structuur in verband met techniek, bevolking, arbeidsrecht en de ontwaking van het Oosten* (pp. 39-66). Hoorn: Drukkerij Edeca.
- Idenburg, Ph. J. (1938). De toekomst der Nederlandsche bevolking; veranderingen in opbouw en toeneming der bevolkingen. *Afkomst en toekomst*, 4, 149-153.
- Ipsen, C. (1998). Population policy in the age of fascism: observations on recent literature. *Population and Development Review*, 24(3), 579-592.
- Kastein, G. W. (1938). Factoren die de aanwas der bevolking beïnvloeden. *Afkomst en Toekomst*, 4, 154-169.
- Landry, A. (1934). *La révolution démographique: études et essais sur les problèmes de la population*. Paris: Sirey.
- Methorst, H. W. (1938). De veroudering van ons volk, verzwaren van de lasten? *De Economist*, 87, 148-149, 244-245.
- Neurdenburg, M. G. (1934). De studie van het bevolkingsvraagstuk in verband met de werkloosheid. *Nederlandsch Economisch Tijdschrift*, 1(4), 105-122.
- Obdeijn, H., & Schrover, M. (2008). *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ortega y Gasset, J. (1937 [1958]). *De opstand der horden*. 's-Gravenhage: H.P. Leopolds. (oorspronkelijke titel: *La rébellion de las masas*).
- Sanders, J. (1929). Geboorte en sterfte, voorheen, thans en in de toekomst. *Tijdschrift voor sociale hygiëne*, 31, 1-13.
- Vulhopp, M. T. (1929). *Une politique des familles nombreuses en Belgique*. Louvain: Société d'études morales sociales et juridiques.
- Vulhopp, M. T. (1932). *La population belge de demain: étude démographique*. Louvain: Secrétariat de la société scientifique.
- Winter, J. M. (1989). Socialism, social democracy, and population questions in Western Europe: 1870-1970. In: M. S. Teitelbaum & J. M. Winter (eds.), *Population and resources in Western intellectual traditions* (p. 122-146). Cambridge: Cambridge University Press.